

СЕКЦІЯ 3

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСЛЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

FINE-ART THINKING AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

У статті розглядається феномен образотворчого мислення – складний багаторівневий процес цілеспрямованого опосередкованого художнього осягнення себе і світу, а також впливу на інших людей на основі мобілізації свідомих і несвідомих ресурсів особи, здобутків пам'яті, уяви, безпосередніх вражень та фантазії. Образотворче мислення – візуально-художнє, спрямоване на створення, а також на сприйняття і розуміння творів образотворчого мистецтва; оперує варіантами форм, ліній, кольорів, значним обсягом зорових стимулів; виявляється у здатності суб'єкта до творення нових форм та образів на основі динамічного використання візуального досвіду. Такий досвід постійно збагачується і становить сукупність різноманітних візуальних вражень, зокрема, пов'язаних із суголосними особистому досвіду художніми техніками та матеріалами.

Можна виділити різноманітні варіанти «використання» образотворчого мислення. Завдяки йому стає можливим творче вираження вражень, емоцій, світловідчуття, виявлення суперечностей, внутрішнє звільнення. Використовуючи образотворче мислення, художник має можливість відображати світ, позиціонувати себе, вести діалог зі світом і різними іпостасями свого «Я», долаючи суперечності й кризи. Образотворче мислення – особливий інструмент самопізнання, впорядкування внутрішнього світу та означення власної долі. Пізні шари несвідомого активно представлені в образотворчому мисленні. У фантазіях, снах та художніх творах виявляються архетипні образи, сюжети й символи колективного несвідомого. Продукти образотворчого мислення можуть виступати маркером важливих подій минулого, а також провісниками майбутніх подій.

У процесах образотворчого мислення естетично перетворюється суб'єктивна реальність, невізуальна емоційна стихія трансформується у форми мистецтва. Еволюція образотворчого мислення здійснюється в напрямі незалежності, унікальності, глибини, метафоризму.

Ключові слова: образотворче мислення, естетичне перетворення, суб'єктивна реальність, невізуальна емоційна стихія, трансформація.

The article considers the phenomenon of fine-art thinking – a complex multilevel process of purposeful indirect artistic comprehension of oneself and the world, as well as the impact on other people through the mobilization of conscious and unconscious personal resources, memory, direct impressions and imagination. Fine-art thinking – visual and artistic, aimed at creating, as well as the perception and understanding of works of fine art; operates with variants of shapes, lines, colors, a significant amount of visual stimuli; manifested in the subject's ability to create new forms and images based on the dynamic use of his visual experience. This experience is constantly enriched and is a set of various visual impressions, in particular, associated with personal techniques and materials that are consistent with personal experience.

There are various options for the "use" of fine-art thinking. Thanks to him, it becomes possible to creatively express impressions, emotions, worldviews, identify contradictions, achieve inner liberation. Using fine-art thinking, the artist has the opportunity to reflect the world, to position himself, to engage in dialogue with the world and with various incarnations of his "I", overcoming contradictions and crises. Fine-art thinking is a special tool of self-knowledge, ordering the inner world and determining one's own destiny. Different layers of the unconscious are actively represented in visual thinking. Archetypal images, plots and symbols of the collective unconscious are revealed in fantasies, dreams and works of art. The products of visual thinking can be a marker of important events of the past, as well as predictors of future events.

In the processes of fine-art thinking, the subjective reality is aesthetically transformed, the non-visual emotional element is transformed into art forms. The evolution of fine-art thinking is carried out in the direction of independence, uniqueness, depth, metaphority.

Key words: fine-art-thinking, aesthetic transformation, subjective reality, non-visual emotional element, transformation.

УДК 159.901
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.25.6>

Завгородня О.В.

д.психол.н.,
головний науковий співробітник
лабораторії психології творчості
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Наше дослідження продовжує низку розробок із проблематики творчого мислення, що здійснюються лабораторією психології творчості [9], спрямованих насамперед на виявлення особливостей стратегіальної організації творчого мислення суб'єкта в різних умовах, на різних вікових рівнях, у різних сферах, зокрема в образотворчій діяльності [5; 7]. Важливість дослідження образотворчого мислення людини зумовлена тим, що вивчення зазначених процесів дасть

змогу, з одного боку, глибше зрозуміти феномен образотворчого мислення (його структурну, функціональну та генетичну специфіку), а з іншого – краще осягнути прагнення людини як духовної істоти, виявити мотиваційні підстави творчого осмислення нею світу-в-собі і себе-у-світі, зокрема засобами образотворчого мистецтва.

Мета дослідження – здійснити структурно-функціональний аналіз феномену образотворчого мислення людини.

Художнє мислення становить складне багаторівневе явище, яке об'єднує у собі в різних пропорціях чуттєво-емоційні, пізнавально-перетворювальні та смислові характеристики. Воно має синтетичний характер, відповідний синтетичній природі художнього образу. Як і вся вища інтелектуальна діяльність, художнє мислення системне. Його функціонування та зміни в культурно-історичному аспекті тісно пов'язані з еволюцією принципів художньої творчості, художнього методу та стилю. Метод і стиль становлять основу певної історичної системи художнього мислення [3].

Образотворче мислення – різновид художнього мислення, специфікація якого пов'язана з особливостями образотворчого мистецтва; водночас воно є певною лінією розвитку візуального мислення. Саме в результаті спілкування з мистецтвом в обдарованої людини формується особливе (образотворче) мислення, яке полягає у трансформації матеріалу дійсності в образи художнього твору (А. Мальро) [15]. При цьому естетично перетворюється і суб'єктивна реальність, невізуальна емоційна стихія трансформується у форми мистецтва. Образотворче мислення формується на перетині розвитку художнього (у широкому сенсі) та візуального. Образотворче мислення – візуально-художнє, спрямоване на створення, а також на сприйняття і розуміння творів образотворчого мистецтва, еволюція якого здійснюється в напрямі незалежності, унікальності, глибини, метафоризму.

Здавна дослідники намагалися виокремити особливості мислення митця, охарактеризувати його своєрідність. Зокрема, І.Я. Франко наприкінці XIX ст. уважав, що «... для науки важне пізнання його основної прикмети: його нижньої свідомості, т. є. її здібності – час від часу піднімати цілі комплекси давно погребаних вражень і споминів, покомбінованих не раз також несвідомо одні з одними на денне світло верхньої свідомості ...» [11, с. 354].

Згідно з баченням К.-Г. Юнга, митець як індивід може мати примхи, буденні бажання, особисті цілі, але як художник він є «Людина», носій і скульптор несвідомо діючої душі людства. Образотворче мислення має джерела у неусвідомлених глибинах, передбачає можливість осягнення метафор і символів колективного несвідомого. Потреба митця творити пов'язана з архетипом Матері, який є вираженням цілісності та повноти, єдності протилежностей та зумовлює високу сприйнятливність, вразливість, чутливість митця [12]. Активність образотворчого мислення – у сновидінні або творчості – втілює суперечності та рух несвідомих процесів, у тому числі і виведених зі стану пригнічення. Те нове, невідоме, що має бути створеним, існує як «жива істота, імплантована в людську психіку». Автономним

комплексом воно називається тому, що з'являється і зникає відповідно до своїх внутрішніх тенденцій, не підпорядковується волі, не може бути ні притлумленим, ні насильно викликаним. Ця «істота» визріває у сфері несвідомого, долає поріг свідомості, захоплює спонтанний асоціативний матеріал. Потрібна для цього енергія відбирається у свідомості, що провокує порівняння творчих станів (заглибленості, екстазу) із психопатологією. Однак наявність творчого автономного комплексу не є патологією, а цілком природним станом Буття, зокрема психічного, є сукупністю явищ розвитку, зміни, перетворення [12].

Детальне вивчення пізнавальних процесів, особливо специфіки сприймання художньо обдарованої людини, було здійснено В.П. Кириєнком; великого значення дослідник надавав здатності суб'єкта до синтетичного цілісного бачення та встановлення відношення між змінними характеристиками (світла, форми тощо).

Образотворче мислення оперує варіантами форм, ліній, кольорів, значним обсягом зорових стимулів, виявляється у здатності суб'єкта до творення нових форм та образів на основі динамічного використання свого візуального досвіду. Такий досвід постійно збагачується і становить сукупність різноманітних візуальних вражень (які зберігає пам'ять), зокрема пов'язаних із близькими, суголосними особистому досвіду художніми техніками та матеріалами [13]. Образотворче мислення передбачає здатність активізувати набутий запас вражень, перетворити його відповідно до творчої потреби та задуму художника.

У комплексі специфічних властивостей образотворчого мислення суттєве значення мають:

- трансцендентність (здатність жити у створюваних образах, перевтілюватися, виходити за межі самого себе);
- антиципаційність (здатність оперувати можливостями, перспективами, вловлювати дух часу, передбачати хід подій);
- метафоричність (породження візуальних метафор, оперування багатозаровими візуальними символами та метафорами); «матеріальність» (мислення у формах свого художнього матеріалу та індивідуальних технік);
- гнучкість (здатність оновлення у сприйманні і творчості, здатність відмовитися від усталених форм і засобів зображення, можливість реалізації задуму різноманітними способами);
- індивідуалізованість (незалежність, оригінальність, унікальність, вибірковість, прихильність до співзвучних індивідуальності художніх технік та матеріалів).

У структурі образотворчого мислення (на основі відмінностей властивостей та функцій) можна виокремити такі складники: пізнаваль-

но-імпресивний, фантазійно-перетворювальний, структурно-композиційний, художньо-матеріальний.

Пізнавально-імпресивний складник готує ґрунт для образотворення, пов'язаний із пізнавальною активністю, чутливістю, сприйнятливостю, передбачає прагнення до отримання чуттєвих вражень (сприйняття неповторного чуттєвого виду предметів та явищ як вираження їх внутрішнього життя, спорідненого самій людині [6], накопичення «матеріалу» переживань, вражень, а також постійне збагачення візуального досвіду). Йдеться як про життєві, так і про художньо-естетичні враження. Пізнавально-імпресивний складник передбачає відкритість суб'єкта художнім творам, здатність емпатійного вчування в їхні образи, осмислене сприйняття художніх повідомлень інших, повагу різноманітності форм художнього вираження, розуміння їхнього символічного змісту, постійне збагачення візуального та мистецько-культурного досвіду; такий досвід підтримує власну творчість, наприклад у художніх перефразуваннях, у варіаціях та перетвореннях різних художніх ідей.

Фантазійно-перетворювальний складник забезпечує процес творчості, пов'язаний зі світом душі, фантазією, інтуїцією; передбачає трансформацію емоційно-чуттєвого матеріалу (також невізуальних чуттєвих вражень, наприклад пахошів степових трав, шуму міста, церковного співу, відчуття швидкості руху, пронизливості сирени «швидкої» та ін.) у візуальні форми, використання стратегій та тактик образотворення з метою міжмодальних та інтрамодальних перетворень.

Структурно-композиційний складник стосується конструювання композиції твору в площині (або просторі), передбачає освоєння експресивних можливостей художньої мови, властивостей крапок, плям, структур, ліній, співвідношення розмірів, форм, світла, кольору, гармонії, контрасту і ритму тощо. Задіює мисленнєві операції, спрямовані на вибір варіантів форми, композиції, стилізації тощо. Початкове інтуїтивне ставлення до художньої мови та її елементів у результаті багаторічного досвіду перетворюється на знання структурно-композиційних закономірностей.

Художньо-матеріальний складник образотворчого мислення передбачає переживання тактильних якостей матеріалу, роботи з інструментами, повагу їх виразної ефективності та обмежень; власне, мислення відбувається у формах матеріалу та техніки, відповідних до індивідуальності, типу художнього вираження особи та її творчих намірів; художня техніка, щоб бути ефективною, вимагає глибоко пережитого ставлення до матеріалів та інструментів, прийняття якомога більше способів художнього вираження в творчості інших і після певної

переплавки збагачення ними, зближення, таким чином, власної художньої мови з мовою інших митців за одночасного збереження винятковості власного художнього прояву.

Окремі складники образотворчого мислення багатьма способами взаємодіють, впливають один на одного; різною мірою розвинуті залежно від тематичних, стильових та жанрових преференцій суб'єкта (драматичні, фантазійні, декоративні тощо).

Також ще можна окреслити метахудожній досвід, художні інтенції різного рівня та естетично-творчу позицію особи, які значною мірою перетинаються з образотворчим мисленням, виходячи за його межі. Метахудожній досвід – це рефлексія своїх творчих можливостей, досвід управління ними, знання своїх слабких та сильних боків, саморегуляції в процесі образотворчої діяльності; а також досвід художнього опрацювання різноманітних вражень, переживань, зокрема травматичних. Естетично-творча позиція особистості – центр інтеграції чутливості, художніх інтенцій, здібностей, образотворчого потенціалу, метахудожнього досвіду. Художні інтенції є рушіями образотворення, спрямованими орієнтирами та інтуїтивними критеріями бажаного художнього результату.

Тип образотворчого мислення пов'язаний з естетично-творчою позицією людини, особливостями її духовно-емоційного досвіду (як джерела інтенцій, ідей, задумів), стратегіально-тактичними преференціями в їх реалізації (йдеться про особливості конструювання образу, а також преференції художнього матеріалу, композиційні, кольорів, форм).

У процесі формування образної структури можна відзначити такі мисленнєві стратегії: модифікування (побудова простих аналогів наявних у культурі графічних патернів), комбінування (різні тактики сполучання наявних графічних патернів), реконструювання (радикальна перебудова патернів) та когнітивні стилі: імпульсивний, рефлексивний, комбінований [2].

Образотворче мислення протікає у взаємодії з іншими формами художньої свідомості і діє на всіх стадіях творчого процесу:

- накопичення життєвих вражень (проблематизація – пошук розв'язання – поява задуму як інтенції, зародження ще не ясного прабласту);
- розгортання задуму твору (конкретизація задуму, формування образної структури);
- його втілення в матеріалі за допомогою засобів образотворчого мистецтва (втілення задуму в унікально-індивідуальній художній формі).

Повноцінне функціонування образотворчого мислення здійснюється за умови естетично-творчої спрямованості, домінування

внутрішньої мотивації художньої діяльності, виявляється у позасвідомій та свідомій образотворчій активності, метафоризмі, здатності осягнення праобразів глибокого необмежено символічного змісту та втіленні їх в унікально-індивідуальній художній формі.

Образотворче мислення в контексті творчого процесу здійснює такі функції:

- сприйняття, осмислення художніх повідомлень інших;
- здобуття «емоційно-чуттєвого матеріалу» переживань, вражень;
- використання емпатійного вчування та уяви з метою освоєння та трансформації «емоційно-чуттєвого матеріалу»;
- використання стратегій та тактик образотворення з метою міжмодальних та інтрамодальних перетворень;
- створення естетично ефективної композиції з використанням властивостей елементів і знання художніх закономірностей;
- урахування властивостей вибраного художнього матеріалу, його експресивних можливостей та обмежень.

Напруга нерозв'язаних внутрішніх суперечностей, неможливість конструктивного вибору, невіддільні труднощі та зовнішній тиск можуть призводити до зниження рівня функціонування образотворчого мислення. Зокрема, можливі такі порушення його функціонування:

- регрес (зниження рівня функціонування) водночас усіх і несвідомих, і свідомих складників, що призводить до збіднення та баналізації як змістових, так і формальних аспектів образотворчого мислення;
- зниження рівня функціонування несвідомих складників, що виявляється у сплюсненні (втраті глибини) художніх ідей, порушенні здатності до осягнення праобразів глибокого необмежено символічного сенсу, у збідненні та поверховості змістовно-сміслових аспектів образотворчого мислення;
- зниження рівня функціонування переважно свідомих складників, що відповідають за формування образної структури, композиції і загалом за художнє втілення задуму, призводить до втрати цілеспрямованості образотворення, до аморфності форми або просто нездатності виразити наявний емоційно-духовний зміст художніми засобами.

Можна виділити різноманітні варіанти «використання» образотворчого мислення. Завдяки йому стає можливим творче вираження вражень, емоцій, світовідчуття, виявлення суперечностей, внутрішнє звільнення. Використовуючи образотворче мислення, художник має можливість відображати світ, позиціонувати себе, вести діалог зі світом і різними

іпостасями свого «Я», долаючи суперечності й кризи. Образотворче мислення – особливий інструмент самопізнання, впорядкування внутрішнього світу та означення власної долі.

Зокрема, у процесі автопортретування образотворче мислення може служити в різних пропорціях цілям самопізнання, самовдосконалення, самозамилування, самоствердження. Створювані образи опосередковані вигадкою, фантазією як складовою частиною творчого процесу. Образотворче мислення здатне «породжувати» образ двійника, взаємини з яким можуть відображати як захисні механізми, так і специфіку ставлення до реальності. К.-Г. Юнг, досліджуючи процес виявлення свого правдивого Я, наголошує на необхідності проникнення у сферу тіні – осередок небажаних, часто витіснених зі свідомості особистих якостей, розпізнавання відмінностей маски, пов'язаної із соціальною роллю, від справжньої своєї особистості.

Образотворче мислення тісно пов'язане з уявленнями про душу. Душа є надихаючою силою щодо творчості, а втілений художній образ – ємкість для збереження душі. Художній образ, що належить світу уяви, може зберігати і транслювати душу, не пошкоджуючи її природи. Художній твір дає «тіло» душі, стає її інкарнацією, дає змогу душі з'явитися у світі. Художній твір, оживлений душею, стає активним, запалює уяву, почуття, зачинає новий вогонь [14]. Утілення неповторного внутрішнього світу в художньому творі засобами образотворчого мислення може розглядатися не лише як реалізація творчої енергії і втілення несвідомих внутрішніх тенденцій, а й як засіб самотрансценденції.

Отже, образотворче мислення – складний багаторівневий процес цілеспрямованого опосередкованого художнього пізнання-перетворення себе-у-світі, світу-в-собі, а також художньо-сугестивного впливу на інших людей. Різні шари свідомого і несвідомого активно представлені в образотворчому мисленні. У фантазіях, снах та художніх творах виявляються архетипні образи, сюжети й символи індивідуального і колективного несвідомого. Унаслідок незвичайних поєднань і трансформацій різних психічних складників продукти образотворчого мислення можуть бути носіями прозоринь щодо важливих подій минулого, а також провісниками майбутніх подій.

Подальше опрацювання психологічної теорії творчості передбачає дослідження якісних характеристик, складників та специфіки образотворчого мислення, зокрема на різних вікових етапах, а також культуральних чинників його ґенези.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жуковский В.И., Пивоваров Л.В. Зримая сущность. Визуальное мышление в изобразительном искусстве. Свердловск : Урал. ун-т, 1991. 284 с.
2. Завгородня О.В. Психологія формування художнього задуму : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 1992. 20 с.
3. Каган М.С. Философия культуры. Санкт-Петербург : Прогресс, 1996. С. 230.
4. Кириенко В.И. Психология способностей к изобразительной деятельности. Москва : АПН РСФСР, 1959. 302 с.
5. Медведева Н.В. Теорія архетипів К.Г. Юнга та дослідження творчого сприймання. *Symbolic and archetypic in culture and social relations* : materials of the IV international scientific conference. March 5–6, 2014. Prague. P. 21–30.
6. Мелик-Пашаев А.А. О художественной одаренности возрастной и индивидуальной. *Искусство в школе*. 2003. № 3. С. 7–12.
7. Моляко В.А. Художественная одаренность. *Обдарована дитина*. 1998. № 5–6. С. 10–12.
8. Свешников А.В. Композиционное мышление. Анализ особенностей художественного мышления при работе над формой живописного произведения. Москва : ВГИК, 2001. 273 с.
9. Стимулювання творчого сприймання інформації / В.О. Моляко та ін. ; за ред. В.О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 72 с.
10. Флоренский П.А. Анализ пространственности и времени в художественных изобразительных произведениях. Москва : Прогресс, 1993. 321 с.
11. Франко І. Краса і секрети творчості. Київ : Мистецтво, 1980. 500 с.
12. Юнг К.-Г., Нойман Э. Психоанализ и искусство. Москва : REFL book, К. Ваклер, 1996. 304 с.
13. Edmonston P.A. Conceptual Model of Creative Visual Intelligence. 1975. URL: <https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.1975.tb00557.x>.
14. Elkins D.N. Psychotherapy and spirituality: toward a theory of the soul. *Journ. of Humanistic Psychology*. 1995. Vol. 35. № 2. P. 78–98.
15. Malraux A. *Psychologie de l'Art: La création artistique*. Paris: édit. A. Skira. 1948. 226 p.
16. Rubiś W.; Tendera. P. 'Artistic Thinking – Thinking of the Essence (the Self-portraits of Rembrandt van Rijn). *Estetyka i Krytyka*. 2014. Vol. 34(3). P. 101–118.